

Valkovenäjän kielen nykytila

B o r i s N o r m a n

Kielen, kuten myös ihmisen kohtalossa, on kovin paljon sattumanvaraisuuksia, joskus onnellisia – ja joskus harmillisia. Kun tarkastelemme mennyttä, meidän tekee joskus mieli sanoa: ”Voi, jospa ...!” Historian kululla ei kuitenkaan ole peruutusvaihtoa. Me voimme tehdä oletuksia vain tapahtumien kehityksestä tulevaisuudessa, ja mitä kieleen tulee, näiden ennusteidenkin tulee olla sangen varovaisia.

Valko-Venäjän tasavalta on melko pieni valtio Keski-Euroopassa. Maa on viime vuosina ollut huomion kohteena ennen kaikkea poliittisen ja kulttuurisen tilanteensa monitulkintaisuuden johdosta. Erityistä mielenkiintoa nostattaa myös valkovenäjän kielen asema: valkovenäjä on yksi kolmesta itäslaavilaisesta kielestä.

Tämänpäiväisen Valko-Venäjän arviolta 9 miljoonasta asukkaasta noin 80 % pitää itseään valkovenäläisinä, mikä onkin täysin luonnollista. Valkovenäläisten lisäksi tasavallassa asuu mm. venäläisiä, ukrainalaisia, puolalaisia, juutalaisia ja tataareja. Itseään valkovenäläisinä pitävistä noin 80 % puolestaan ilmoittaa myös äidinkielekseen valkovenäjän, mikä vaikuttaa yhtä kaikki säännömukaiselta. Tämä jälkimmäinen

luku ei ole sitä paitsi muuttunut muutaman viime vuosikymmenen aikana.

Todellisissa puhetilanteissa, erityisesti kaupungeissa, valkovenäjää kuulee kuitenkin harvoin, joka tapauksessa huomattavasti harvemmin kuin venäjää. Tilastotiedot ovat tässä suhteessa ristiriitaisia ja epäluotettavia, mutta valkovenäjän kieli on epäilemättä nykyään maan väestön vähemmistön kommunikaatioväline. Eri lähteiden mukaan sitä käyttää jokapäiväisissä puhetilanteissa 4–39 % haastatelluista (ks. Metškovskaja 1994, 305–308; Korjakov 2002, 122–123; Zaprudski 2003, 86, ym.). Tässä piileekin ensimmäinen arvoitus: miksi ihmiset, jotka ilmoittavat valkovenäjän äidinkielekseen, eivät puhu sitä kotona, kadulla eivätkä työpaikalla? Miten tällöin tulee ymmärtää ilmaus ”äidinkieli”? Jos halutaan vastauksia näihin kysymyksiin, tulee palata Valko-Venäjän ja valkovenäjän kielen historiaan.

Kielihistoriaa

1100-luvulta alkaen muinaisvenäjä (kuten myös kansanperinne) alkoi saada erityisiä länsivenäläisiä piirteitä nykyisten valkovenäläisten esi-isien asuttamilla mailla. 1200-luvulla nämä alueet irrottautuivat Kiovan Venäjästä ja liittyivät Liettuan suuriruhtinaskuntaan, monietniseen ja -kieliseen valtioon, jonka rajat ulottuivat loistoaikoina Itämerestä Mustaanmereen. Valtion asukkaat kutsuivat itseään litviineiksi. Suuriruhtinaskunnan pääasiallisena kirjallisena kielenä oli niin sanottu *prosta mova* (kirjaimellisesti ”yksinkertainen kieli”), muinaisvenäjän alueel-

F. Skarynan vuonna 1517 julkaisemien Psalmien sivu.

linen variantti, joka voidaan tulkita nykyisten valkovenäjän ja ukrainan kielten esiasteeksi. Ei olekaan yllättävää, että sitä Valko-Venäjällä kutsutaan nykyään muinaisvalkovenäjän kirjakielleksi. Tällä kielellä kirjoitettiin ja myöhemmin myös painettiin lukuisia historiallisia ja juridisia asiakirjoja sekä käännettyjä kertomuksia. Se oli siis oikeusjärjestelmän ja hallinnon kieli.

1500-lukua ei ole turhaan pidetty valkovenäläisen historian ”kultakautena”. Vuonna 1517 Frantsysk Skaryna, joka oli kotoisin valkovenäläisestä Polotskin kaupungista, julkaisi Prahassa ensimmäisen valkovenäläisen painetun kirjan (ks. kuva 1). Vuonna 1596 ilmestynyt Lavrenti Zizanin teos *Grammatika slovenska* heijasti *prosta movan* siihen mennessä vakiintuneita normeja.

Tämän jälkeen valkovenäjän kielen kehityksessä koitti jonkinlainen katkos, joka liittyi po-

liittisiin ja taloudellisiin tapahtumiin. 1500-luvun loppuun osui valkovenäläisen valtiollisuuden notkahdus. Ensin Liettuun suuriruhtinaskunta yhdistyi Puolan kuningaskuntaan (puolankielinen nimitys *Rzecz Pospolita*, käännöslaina latinankielisestä *res-publica*), ja vähitellen puolalainen kulttuuri korvasi valkovenäläisen kuningaskunnan alueella. Osa väestöstä kääntyi katolisuuteen. Valkovenäjän kieli jäi pois virallisesta käytöstä, ja vuonna 1696 *Sejm* (parlamentti) kielsi kokonaan sen käytön valtiollisena kielenä.

1700-luvun lopulla, kun Puola jälleen kerran oli jaettu (1795), valkovenäläiset alueet siirtyivät Venäjän osaksi. Imperiumin osana niitä alettiin kutsua Luoteisalueeksi. Tsaarin hallinto ei tällöin tunnustanut valkovenäläisten kulttuurista ja kielellistä itseisarvoa. Kieli katsottiin venäjän murteeksi, ja virallinen politiikka kohdistui valkovenäläisen kulttuurin venäläistämiseen.

Nykymuodossaan valkovenäjän kirjakieli alkoi muodostua 1800-luvun keskivaiheilla. Tällöin irtisanouduttiin muinaisvalkovenäjän traditioista ja tukeuduttiin elävään murrekieleen. Merkittävä rooli tässä prosessissa oli näytelmäkirjailija Vintsent Dunin-Martsinkevitsin (1808–1884) ja runoilija Frantsišak Baguševitšin (1840–1900) teoksilla. Vuonna 1870 ilmestyi Ivan Nosovitšin perusteellinen valkovenäjän kielen sanakirja.

1900-luvun alussa valkovenäjän kielen asema vahvistui. Tätä edesauttoi valkovenäläisen kirjallisuuden nykypäivän klassikoiden Maksim Bogdanovitšin, Janka Kupalan ja Jakub Kolasin tuotanto. Ensimmäiset lailliset valkovenäläiset lehdet alkoivat ilmestyä, valmistui myös valkovenäjän kielioppeja, ja valkovenäläisen kansanperinteen taltioimista jatkettiin. Vuodesta 1921 vuoteen 1926 toimi erityinen terminologinen komissio, jonka tehtävänä oli kehittää ja systematisoida eri osaamisalueiden käsitteistöä. Kaiken kaikkiaan kahdenkymmenen vuoden ajanjaksoa 1906–26 kutsutaan ”Valko-Venäjän ensimmäisen elpymisen” aikakaudeksi.

Ilmaantui tietysti myös äänenpainoja, jotka ihannoivat valkovenäläisen kulttuurin saavu-

tuksia. Esitän käännöksenä muutaman sitaatin suositusta esitteestä ”Mitä jokaisen valkovenäläisen tulee tietää”, joka on valkovenäläisen nationalismin ideologin Vatslau Lastouskin käsialaa:

Valkovenäläiset ovat arjalaisen rodun kansa (...) Valko-Venäjän maa on rikas, koska Valko-Venäjällä menestyvät vilja, peruna, puuvilla, hamppu, juurikas sekä myös erittäin arvokas kasvi kumivoi-kukka, josta voi valmistaa raakakumia (...) Kielemme on slaavilaisen kieliperheen puhtaimpia. Se on kaunis, hyvin sointuisa ja joustava. Koska kielemme on säilyttänyt muinaisen slaavilaisen luonteensa, se on kuin äiti slaavilaisessa kieliperheessä. Kaikki slaavilaiset kielet muistuttavat sitä kuin lapset äitiään ... (Lastouski 1991, 3–9).

Valko-Venäjän jo kuullessa Neuvostoliiton yhteyteen (Valko-Venäjän Sosialistisena Neuvostotasavaltana) voimaan tuli stalinilainen kansallisuuspolitiikka. Vuodesta 1927 kansallisen elpymisen ohjelma heikkeni ja lopulta keskeytyi, monia tiedemiehiä ja yhteiskunnan toimijoita syytettiin ”porvarillisesta nationalismista”. Tuon ajan mittapuun mukaan se oli kauhistuttava syytös. Vainon kohteeksi joutui myös merkittäviä valkovenäläisiä kielitieteilijöitä. Yhtenäisen ”neuvostokansan” luomisen hengessä venäjän kieltä juurrutettiin voimallisesti kaikkialle; valkovenäjä joutui venäjän varjoon ja siitä tuli maaseudun kieli. Tämä tilanne vahvistui toisen maailmansodan jälkeen, sillä sodassa Valko-Venäjä menetti merkittävän osan väestöstään. Ennennäkemättömän voimakas muuttoliike, jossa tuhansia ihmisiä muutti maalta kaupunkiin ja myös tasavallasta toiseen, eri kansallisuuksien välisten seka-avioliittojen yleistyminen, palvelu neuvostoarmeijassa, nuorison lähettäminen niin kutsutuille Komsomol-rakennustyömaille SNTL: on jne. johtivat valkovenäjän kielen käyttöalueen jatkuvaan kaventumiseen.

Kielivertailua

Objektiivisesti ottaen valkovenäjän ja venäjän kielet ovat hyvin samankaltaisia sekä geneettiseltä että typologiselta (rakenteelliselta) kannalta. Samankaltaisuus on nähtävissä sanastossa, kielio-pissa ja fonetiikassa. Tämä ei ole yllättävää, jos otetaan huomioon se, että jopa 1100-luvulla tapahtuneen muinaisvenäjän ”läntisen variantin” erkanemisen jälkeenkin venäläiset ja valkovenäläiset ovat eläneet jatkuvassa kontaktissa eikä kulttuurien myöhemmässä kehityksessä ole ollut merkittäviä eroavaisuuksia. Näiden kahden kielen sanastollisen samankaltaisuuden voi helposti osoittaa seuraavien nykykielen sanaparien avulla:

venäjä	valkovenäjä	merkitys
брат	брат	veli
снег	снег	lumi
голова	галава	pää
сердце	сэрца	sydän
мороз	мароз	pakkanen
весна	вясна	kevät
река	рака	joki
береза	бяроза	koivu
день	дзень	päivä
лисица	лісіца	kettu

Kuten näemme, muutamat yllä olevista sanoista ovat täysin yhdenmukaisia, kun taas joissakin tapauksissa ilmenee pieniä foneettisia ja/tai ortografisia eroja. Tällaisia esimerkkejä voi luetella satoja tai jopa tuhansia. Kaikki ne ovat heijastumaa sanaston yleisslaavilaisesta (tai usein jopa sitä vanhemmasta indoeurooppalaisesta) kerrostumasta. Tästä huolimatta valkovenäjän kielessä on luonnollisesti paljon sanoja, jotka selvästi eroavat venäläisistä. Hyvin usein ne ovat alkuperältään polonismeja tai germanismeja, mutta on myös alun perin valkovenäläisiä sanoja:

valkovenäjä	venäjä	merkitys
сябр	друг	ystävä
мэта	цель	tavoite
лазня	баня	sauna
цэгла	кирпич	tiili
праца	работа	työ
рух	движение	liike
рыса	черта	viiva
бруд	грязь	lika
грошы	деньги	rahat
сшытак	тетрадь	vihko

On myös tapauksia, joissa valkovenäjän sana on muodollisesti yhdenmukainen vastaavan venäjän sanan kanssa tai hyvin lähellä sitä, mutta osoittautuu itse asiassa sen homonyymiksi tai paronyymiksi:

venäjä	merkitys	valkovenäjä	merkitys
трус	pelkuri	трус	kani
неделя	viikko	нядзеля	sunnuntai
рация	radio- aseма	рацыя	järki(syy)
рейка	rima, lista	рэйка	kisko
наглый	röyhkeä	наглы	odottamaton

Täytyy todeta, että tällaiset yhteensattumat ovat melko harvinaisia, ja aivan erityisen harvinaista on, että ne johtaisivat väärinkäsityksiin kommunikaatiossa. Valkovenäjän nykykielen äänne- ja kieliopillisia erityispiirteitä on kuitenkin helpointa esitellä sen paljon tunnetumman ja suuremman naapurikielen eli venäjän kielen taustaa vasten. Luettelen ensin tärkeimmät foneettiset piirteet.

Vokaalit [o] ja [e] muuttuvat painottomissa tavuissa automaattisesti [a]:ksi, esimerkiksi:

venäjä	valkovenäjä	merkitys
дом – дома	дом – дамы	talo – talot
ноги – нога	ноги – нага	jalat – jalka
реки – река	рэкі – рака	joet – joki
ветер – ветры	вецер – вятры	tuuli – tuulet
мёд – медовый	мёд – мядовы	hunaja – hunajainen

Tämä foneettinen ominaisuus heijastuu myös kirjoitusasuun. Tästä syystä valkovenäläisessä tekstissä esiintyy paljon kirjaimia a ja я (jälkimmäinen vastaa äännettä [a] pehmeiden konsonanttien jälkeen).

Pehmeät konsonantit [t] ja [d] saavat viheltävän lisä-äänien ja kuulostavat seuraavalta: [ts'] ja [dz']:

venäjä	valkovenäjä	merkitys
день	дзень	päivä
дети	дзечи	lapset
тень	цень	varjo
тёплый	цёплы	lämmin

Niinpä usein sanotaan, että valkovenäläisen fonetiikan pääasiallisia tunnusmerkkejä ovat *аканье* ("akanje") ja *дзэканье* ("dzekanje").

Konsonanteilla [č], [dž], [r] ei ole pehmeitä vastineita, ts. ne lausutaan aina kovina:

venäjä	valkovenäjä	merkitys
человек	чалавек	ihminen
буря	бура	myrsky
горячий	гарачы	kuuma
наряжение	нараджэнне	koriste

Erityinen konsonantti [w], jota merkitään kirjaimella ѡ, esiintyy joko sanan lopussa (johon asemaan se muotoutui äänneestä [l] tai [v]) tai sanan keskellä ennen konsonanttia (johon se muotoutui äänneestä [l], [v] tai [u]).

venäjä	valkovenäjä	merkitys
брал	браў	otti
городов	гарадоў	kaupunkien
волк	воўк	susi
толстый	тоўсты	paksu
пауза	паўза	tauko

Polotskin kaupunkiin tälle kirjaimelle on pystytetty erityinen muistomerkki symboloimaan valkovenäläistä omintakeisuutta (ks. kuva 2).

Polotskissa sijaitseva lyhyen u-kirjaimen muistomerkki.

Valkovenäläiselle ääntämykselle hyvin tärkeä on myös äänne [ɣ], joka on luonteenomainen myös ukrainalle, tšekille ja muutamalle muulle kielelle. Se on hankausäänne (frikatiivi), joka muodostetaan niellussa:

venäjä	valkovenäjä	merkitys
гук	гук [huk]	huuto, huhuilu
город	горад [horad]	kaupunki
пугать 'säikyttää'	пуга [puha]	ruoska
чего	чаго [tšaho]	mitä

Nykykielen sanojen äänneasuun heijastuivat erilaiset historialliset prosessit. Esimerkiksi sanan tavurakenteen selkiyttämiseksi käytettiin usein lisä-äänteitä (erityisesti sanan alussa), vrt. venäjän kielen nimitykset *ухо* (korva), *утка* (sorsa), *он* (hän), *это* (tämä) ja niiden valkovenäläiset vastineet *вуха*, *вутка*, *ён*, *эта*.

Historialliset vokaalin ja [j]-äänteen yhdistelmät taas johtivat nykyisiin pitkiin pehmeisiin konsonantteihin: *свиння* (sika), *ружжо* (ase), *вяселле* (ilonpito), *жыццё* (elämä) (vrt. ven. *свинья*, *ружьё*, *веселье*, *жизнь*).

Valkovenäjän kirjoitusasua pyrittiin useita kertoja siirtämään latalaiseen kirjaimistoon (latalaisilla kirjaimilla painettiin vielä Dunin-Martsinkevitšin ja Boguševitšin teokset). Mutta kyrilliikka, epäilemättä venäjän vaikutuksesta, valtasi uudelleen alaa. Valkovenäjän nykykielillä kirjoitetun tekstin selkeimpiä ortografisia tunnusmerkkejä ovat kirjaimet *ŷ* ja *i*, sekä kahden kirjaimen yhdistelmät *дж* ja *дз* (tämä siitä huolimatta, että valkovenäjän aakkosista puuttuvat kirjaimet *ы*, *и*, *ь*).

Kieliopilliset erityispiirteet

Substantiivien ja verbien taiputusjärjestelmät ovat muuttuneet vain vähän muinaisvenäläiseen kauteen verrattuna. Niinpä valkovenäjän kieliopilliset säännöt ovat merkittävilta osin yhdenmukaiset venäjän ja ukrainan kielioppien vastaavien sääntöjen kanssa. Valkovenäjässä on samat sanaluokat kuin venäjän kielessä, myös pääasiallisten kieliopillisten kategorioiden luettelo on sama: substantiivien suku, luku ja sijamuodot, verbien persoona, tempus, taiputus ja pääluokka sekä laatua ilmaisevien adjektiivien vertailuasteet. Mikä tärkeintä, jopa taiputustyytit ovat hyvin samankaltaisia.

Valkovenäjän kielen omaperäisyys ilmenee sanaluokkien ja luvun osalta siten, että valkovenäjässä on verrattain suuri määrä morfologisia variantteja sekä ilmeinen pyrkimys yhtenäistää sanantaivutustyypppejä. Molempien ilmiöiden taustalla on samat vaikuttavat tekijät: kirjallisen normin lyhyt ikä (1800-luvun keskivaiheilta)

ja sen läheinen yhteys kansanmurteisiin. Tätä erityispiirrettä voi valottaa monikon genetiivin muodoilla. Monikon genetiivin pääte *-oŷ* (*-eŷ*), *-aŷ* (*-ja*), joka alun perin oli tunnusomainen vain maskuliinisukuisille substantiiveille (*сталоŷ*, *герогаŷ*), esiintyy myös neutrisukuisilla substantiiveilla (*нісьмаŷ*, *мораŷ*), ja sen vaikutus jatkaa leviämistään feminiinisukuisiin substantiiveihin. Tämän tuloksena kielessä on nykyään muotojen *вёсен*, *зямель*, *начэй* ohella variantit *вёснаŷ*, *земляŷ*, *ночаŷ*.

Muotojen yhtenäistämisyrittäminen ilmenee myös muissa tapauksissa, esimerkiksi monikon nominatiivissa ja akkusatiivissa. Maskuliini- ja neutrisukuisten substantiivien päätteet muuttuvat tällöin yhteneviksi, vrt. ven. *столы*, *кони* (maskuliinisukuiset), mutta *письма*, *моря* (neutrisukuiset) ja valkoven. *стальы*, *коні*, *пісьмы*, *моры*.

Sama yhtenäistämisprosessi koskee yksikön instrumentaali- ja akkusatiivimuotoja, vrt. ven. *с братом*, *с дядькой*, *с Колей*, *с Янкой Купалой* ja valkoven. *з братам*, *з дзядзькам*, *з Колям*, *з Янкам Купалам*.

Vokatiivit ovat yleisempiä valkovenäjässä kuin venäjässä, vrt. *брат* – *браце*, *народ* – *народзе*, *край* – *краю*, *хлопчык* ‘мальчик’ – *хлопча* jne., vaikka niiden käytön leksikaalinen pohja kapeneekin vähitellen.

Verbeillä on kaksi taivutustyyppiä (kuten venäjän kielessä). Huomionarvoista on se, että 1. taivutustyyppin verbeillä preesensin yksikön 3. persoonassa häviää alkuperäinen pääte *-t* ja se muodostuu pelkästä vartalosta. Esimerkiksi verbi *пісаць* taipuu preesensissä seuraavasti: *я пішу*, *ты пішаіш*, *ён*, *яна піша*, *мы пішам*, *вы пішаце*, *яны пішуць*. 2. taivutustyyppin verbeillä taas yksikön 3. persoonassa on pääte *-ць*: verbillä *бачыць* ‘видеть’ muodot ovat *я бачу*, *ты бачыіш*, *ён*, *яна бачыць*, *мы бачым*, *вы бачыце*, *яны бачаць*.

Menneen ajan muotoja muodostettaessa suffiksi *-л* on maskuliineilla muodossa *-ŷ*: *ён пісаŷ* ‘он писал’, *яна пісала* ‘она писала’, *яно пісало* ‘оно писало’, *яны пісали* ‘они писали’.

Yleisslaavilaiselta kaudelta on säilynyt jäänteitä pluskvamperfektistä, ja liittomuodot tyyppiä *быў напісаŷ* ovat edelleen täysin elävää kieltä ja säännöllisiä länsimurteissa.

Imperatiivissa on erityisiä monikon 1. persoonan muotoja osoittamassa yhteistä toimintaa: *бежымо* ‘давайте побежим’, *спімо* ‘давайте спать’, *будуіма* ‘давайте строить’ jne.

Historiallisista syistä imperfektiivisen aspektin aktiivin partisiipit eivät ole ominaisia valkovenäjän kielelle; muotoja tyyppiä *квітнеючы* ‘цветущий’ tai *касiўшы* ‘косивший’ pidetään tyyllillisesti ei-toivottavina, niiden asemesta suositellaan käytettäväksi sivulauseita.

Mielenkiintoisia erityispiirteitä on myös sananmuodostuksessa. Näistä mainittakoon verbien muodostus prefiksillä *nana-*, joka osoittaa moninkertaista tai pitkäaikaista toimintaa (*напазбіраць* ‘понасобирать’, *напагуляць* ‘нагуляться’), sananmuodostuksellisesti aktiiviset possessiiviset adjektiivit tyyppiä *буслаŷ* ‘принадлежащий аисту’ (sanasta *бусел* ‘аист’), *Міхасеŷ* (‘принадлежащий Михасю’), 3. persoonan possessiivipronominin suffiksaalimuto: *ягоны*, *яёны*, *іхні* (vrt. ven. *его*, *её*, *их*) jne. Kaiken kaikkiaan valkovenäjän sananmuodostusjärjestelmä on kuitenkin pitkälti yhtenevä venäjän kielen sananmuodostusjärjestelmän kanssa.

Valkovenäjän ja venäjän kielten samankaltaisuutta voi esitellä myös yksittäisen tekstin avulla. Ottakaamme esimerkinomaisesti fragmentti Valko-Venäjän valtiollisen yliopiston historiasta, teksti on kirjoitettu valkovenäjäksi ja käännetty venäjäksi:

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт змог распачаць сваю дзейнасць у далёкім 1921 годзе толькі тады, калі пасля цяжкай напружанай працы яго арганізатараў у Мінск прыехалі першыя ўніверсітэцкія прафесары. Яны прыбылі ў разбураны, галодны Мінск з розных гарадоў знясіленай гадамі вайны і рэвалюцый Расіі. Для амаль усіх гэта быў крок асэнсаваны.

Белорусский государственный университет смог начать свою деятельность в далеком 1921 году только тогда, когда после тяжелой напряженной работы его организаторов в Минск приехали первые университетские профессора. Они прибыли в разрушенный, голодный Минск из разных городов обессиленной годами войны и революций России. Почти для всех это был осознанный шаг.

Valko-Venäjän valtionyliopisto saattoi aloittaa toimintansa vasta vuonna 1921, jolloin sen perustajien raskaan ja pitkällisen työn seurauksena Minskiin saapuivat ensimmäiset yliopistoprofessorit. He saapuivat tuhottuun, nälkäiseen Minskiin sodan ja vallankumousvuosien koetteleman Venäjän eri kaupungeista. Miltei jokaiselle kyse oli tietoisesta askeleesta.

Venäjä ja valkovenäjä Valko-Venäjällä

Palatakseen valkovenäjän sosiolingvistiseen katsaukseen tulee todeta, että 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla valkovenäjää opetuskielenä käyttävien koulujen lukumäärä supistui minimiin. Suuri osa koululaisista (esimerkiksi pääkaupungissa Minskissä vuonna 1969 90 %) oli täysin vapautettu valkovenäjän kielen opinnoista (Zaprudski 2003, 80).

Venäläistämispolitiikka näkyi myös kirjankustantamisessa, elokuva-alalla ja teatteri- ja konserttitoiminnassa. Raja valkovenäjän ja venäjän välillä kulki tuolloin pääasiassa sosiaalis-kulttuurisella tasolla: valkovenäjästä tuli ”maaseudun kieli” sekä vähemmän koulutettujen ja yhteiskunnan huonoimmin toimeentulevien ”kansankerrosten” kanssakäymisen kieli, kun taas venäjästä tuli ”kaupungin”, intelligentsijan ja hyvinvoivien ylempien yhteiskuntaluokkien kieli.

Samanaikaisesti tämän kanssa valkovenäjän kieli menetti sodanjälkeisinä vuosina puhtautensa ja omaperäisyytensä, venäjän kielen vaikutus valkovenäjään, piirteiden siirtyminen kielestä toiseen ja kielellinen sekaannus vauhdittuivat.

Systemaattinen valkovenäjän ja venäjän kielten sekoittuminen Valko-Venäjän alueella johti erityiseen ilmiöön, joka sai metaforisen nimityksen *trasjanka* (*trasjanka*) (”sema senna ja solomy”, huonolaatuinen karjanrehu). Tällä kielellisellä ilmiöllä on eri asteita ja erilaisia ilmenemismuotoja. Niinpä esimerkiksi valkovenäjää käyttävä henkilö sirottelee silloin tällöin puheeseensa venäläisiä sanoja, mutta puheessa nämä sanat saavat valkovenäläisen muotoilun. Esimerkiksi oikeakielisen ilmaisun *Ён падрыхтаваў справаздачу* (’Hän valmistelee raportin’, ven. ”Он подготовил отчет”) sijaan hän sanoo suurin piirtein seuraavaa: *Ён падгатоўіў аччот*. Vastaavasti asetelma voi olla myös toisin päin, jolloin venäjää puhuva käyttää hyvinkin moitteettomasti kaikkia sanoja, mutta fonetiikka paljastaa hänet heti valkovenäläiseksi. Tuloksena on lähestulkoon sama *Ён падгатоўіў аччот*. Yleisesti ottaen *trasjankalle* on ominaista valkovenäläinen fonetiikka, sekamuotoja sisältävä morfologia ja sanaston kaksoisvaranto.

Koko yllä kuvattu tilanne jatkui aina 1990-luvulle, jolloin Neuvostoliiton hajoaminen ja siihen liittyvät radikaalit muutokset politiikassa ja taloudessa antoivat valkovenäläisille jälleen kerran mahdollisuuden saada äänensä kuuluville. Kun tasavalta sai valtiollisen suvereniteetin (1990) ja omat vallankäytön instituutiot muodostuivat, seurasi kulttuuristen arvojen uudelleenarviointi. Valkovenäjän kielestä muodostui yksi valtiollisen politiikan prioriteeteista. Vuonna 1990 voimaan astui kielilaki, jossa valkovenäjälle annettiin valtiollisen kielen status, kun taas venäjä tunnustettiin ”SNTL:n kansojen välisten suhteiden kieleksi”.

Lain erityispiirteenä on eräänlainen naiivi ja romanttinen käsitys kielestä. Sen teksti alkaa sanoin:

Kieli ei ole vain kommunikaatioväline vaan myös kansan sielu, sen kulttuurin perusta ja elimellinen osa. Jos kieli elää, elää kansakin. Jokainen kieli ja sen kirjallinen, elävä, paikallinen ja historiallinen ilmentymä on mittaamattoman arvokas aarre, joka

ei kuulu ainoastaan yhdelle kansalle vaan koko ihmiskunnalle.

Kansallinen itsetunto todellakin koheni 1990-luvun alussa. Valkovenäjää opetuskielenä käytävien luokkien ja jopa koulujen lukumäärä kasvoi ja laadittiin valkovenäjänkielisiä oppikirjoja. Korkeakouluissa valkovenäjänkielinen opetus yleistyi ja myös virkamiehille järjestettiin kielikursseja. Melko hajanainen oppositio puolestaan yritti kaikin tavoin kiinnittää huomiota kansallisiin ongelmiin. Sodanjälkeisten vuosien parhaiden kirjailijoiden, mm. Vasil Bykaun ja Uladimir Karatkevitsin, tuotantoa alettiin arvioida uudelleen.

”Toisen kansallisen elpymisen” kausi oli kuitenkin varsin lyhyt (1989–1994). Asiaan vaikuttivat erilaiset objektiiviset ja subjektiiviset syyt (vrt. Bieder 1995). Objektiivisia syitä oli maan taloudellisen tilanteen jyrkkä heikkeneminen. Lisäksi suurin osa väestöstä ei ollut psykologisesti kypsä siirtymään valkovenäjän kielen aktiiviseen käyttöön. Ei ollut tarpeeksi sanakirjoja eikä kieliopeja, terminologiaa ei ollut kehitetty. Venäjän kielen käytön perinnettä palvelualoilla, kouluopetuksessa tai asiakirjojen laatimisessa oli vaikea murtaa. Yleisesti ottaen vanhat kielenkäyttötottumukset, eritoten vanhemmissa ikäluokissa, muuntuivat alitajuisesti vastahakoisuudeksi uudistuksia kohtaan. Käytännön vaikeudet saivat voiton isänmaallisuudesta.

Subjektiivisella tekijällä on nimi. Se on Aljaksandr Lukašenka, josta vuonna 1994 tuli Valko-Venäjän ensimmäinen presidentti. Lukašenkan aktiivinen käyttökieli on venäjä (jota on höystetty valkovenäläisellä fonetiikalla). Presidentin aloitteesta järjestettiin vuonna 1995 kansanäänestys, jonka yksi kysymyksistä kuului seuraavasti: ”Oletteko samaa mieltä siitä, että venäjän kielelle tulisi antaa tasa-arvoinen asema valkovenäjän kanssa?”. Lopputulos oli, että 83 % kansanäänestykseen osallistuneista vastasi ”kyllä”. Kielilakiin ja Valko-Venäjän perustuslakiin tehtiin vastaavat muutokset. Tämän jälkeen kansallinen entusiasmi alkoi laskea. Presidentin hallinto ja korkein virkamieskunta puhuivat

ainoastaan venäjää, ja valkovenäjän kielen käyttöalan laajenemiseen suunnattu politiikka ajettiin käytännössä alas.

Tällä hetkellä Valko-Venäjällä on kaksi valtiollista kieltä: venäjä ja valkovenäjä. Kahta kieltä käyttävät tiedotusvälineet, sitä paitsi osa sanomalehdistä painaa osan materiaalista venäjäksi ja osan valkovenäjäksi. Tyypillinen on myös tilanne, jossa television juontajan valkovenäjäksi tekemää kysymystä seuraa vastaus venäjän kielellä (päinvastainen tilanne on merkittävästi harvinaisempi). On olemassa FM-taajuuden radioasemia, jotka lähettävät ohjelmaa valkovenäjän kielellä. Internetissä on koko joukko valkovenäjänkielisiä sivustoja (esim. www.pravapis.org, www.knihi.com, www.slounik.org, www.belarus-misc.org). On myös nuorison suosimia rock-yhtyeitä, joilla on valkovenäjänkielinen repertuaari. Valkovenäjäksi pidetään saarnoja ja jumalanpalveluksia muutamissa kirkoissa. Evankeliumi on julkaistu myös käännettynä elävälle valkovenäjän kielelle. Monet kyltit, myös viralliset, kuten kadunnimet, metrojen asemat ja laitosten, kauppojen ja ravintoloiden nimet, ovat valkovenäjäksi tai kahdella kielellä (ks. kuva 3).

1970-luvulla Minskissä oli yksi (vain yksi!) johdinauto, jonka reitti kulki kaupungin keskustan halki ja jonka kuljettaja kuulutti mikrofonin välityksellä pysäkit ja hoputti matkustajia val-

Minskissä sijaitsevan ministeriö rakennuksen virallinen kyltti.

kovenäjäksi. Se tuntui silloin kummalliselta, matkustajat vilkuilivat toisiaan ja hymyilivät. Nykyään valkovenäjän puhuminen (tällä tarkoitetaan virheetöntä, kirjakielistä valkovenäjän puhumista) kaupungeissa ei enää herätä samantilaista reaktiota eikä se enää tunnu kummalliselta eikä eksoottiselta.

Ei kuitenkaan voi puhua venäjän ja valkovenäjän kielten tasa-arvoisesta asemasta. Niiden suhteet muistuttavat kahden eri sarjan painijan ottelua. Venäjän kielellä on tukenaan monimiljoonainen, naapurimaassa asuva ja sielunelämältään läheinen kansa, valtava kulttuuriperintö sekä vakiintuneet kirjalliset normit. Esimerkistä käy seuraava kuvaus: vuonna 2008 Valko-Venäjällä julkaistiin 13 290 kirjanimikettä, niistä vain 879 nimikettä valkovenäjäksi, ja merkittävä enemmistö venäjäksi. Kustantajat puolusteleivät tätä vastaavilla eroilla kirjallisuuden kysynnässä. Maassa on nykyään yhteiskuntaelämän sektoreita, joissa toimitaan ainoastaan venäjän kielellä, näitä ovat armeija, lainsäädäntö ja oikeuskäytäntö, suuryritysten toiminta, urheilu, lääketiede ja kauppa... Ei näytä siltä, että ”ensimmäinen valtiollinen kieli” olisi työntymässä näille aloille.

Tärkeää on sekin, että venäjä on maailmankieli. Ei voi jättää mainitsematta sitäkään tosiasiaa, että ajatus opinnoista tai työpaikasta lännessä on edelleenkin erittäin houkutteleva nuorison keskuudessa. Massamuuton oloissa valkovenäjä osoittaa kilpailukyvyttömyytensä venäjään verrattuna.

Miten selittää tätä ainutlaatuista sosiolingvististä tilannetta? Tutkijat ovat samaa mieltä siitä, että nykyinen valkovenäjän kieli on kansallisen itseidentifikaation väline; se on ikään kuin valkovenäläisten omintakeisuuden lippu. Samalla tämä kielen symbolinen (etninen) funktio vie kuitenkin voiton sen tosiasiallisesta kommunikaatiomerkityksestä.

Vaikka slaavilaiset kulttuurit ovat lähellä toisiaan, ei voi olla huomaamatta valkovenäläisen kansanluonteen erityispiirteitä. Tälle kansalle ovat ominaisia niin harkitsevuus ja kohtuullisuus (valkovenäjäksi *памяркоўнасць*), kuin

kärsivällisyys ja sosiaalinen piittaamattomuuskin (*абыякавасць*). Jo pitkään valkovenäläisen mentaliteetin erityispiirteitä on yritetty selittää maantieteellisillä ja ilmastollisilla tekijöillä. Niinpä hiljattain ilmestyneessä viikkolehdessä *Komsomolskaja Pravda v Belorussii* (30.8.–5.9.2007) tutkijat viittasivat kansallisia ominaispiirteitä selvittäessään soiseen maaperään, jodin puutteeseen ympäristössä jne. Luonteenlaadun erityispiirteisiin liittyyne tavalla tai toisella myös valkovenäläisten erikoinen etninen ja kielellinen toleranssi.

Kieli ei tietenkään ole kansan erityislaadun ainoa ilmaisumuoto. Tämän päivän tutkija kirjoittaa:

Kansan itseidentifikaatio ei ole olemassa vain selvällä, selkeästi määriteltävissä olevalla tasolla vaan myös peitetysti, implisiittisesti. Jälkimmäisessä tapauksessa se ilmenee joidenkin kulttuuristen kiintopisteiden valintana yhteisön normien hengessä, tiettyjen arvojen esilletuomisena ja pyrkimyksenä saavuttaa määritellyt päämäärät. Jos eksplisiittinen ja refleктоiva identiteetti on ominaista intelligentsijalle ja eliitille, niin toinen tyyppi on pikemminkin massoille, mm. talonpojille. (Tšernjovskaja 2007, 313.)

Kuitenkin on vaikea kiistää kielen asemaa elämässämme, se ei ainoastaan tarjoa erilaisia yhteydenpidon muotoja vaan myös säilyttää kulttuuriarvoja, määrittelee tiedollisen toiminnan suuntaa jne.

Näyttäisi siltä, että valkovenäjän kielen kohtaloissa on merkittävänä tekijänä ollut valkovenäläisten suhteet naapureihinsa, Liettuaan, Ukrainaan, Puolaan ja Venäjään. Tämä pätee myös nykypäivään. Valkovenäjän kieli näyttää jossain määrin olevan poliittisten intressien panttivanki. Kielitilanteen jatkokehitys riippuu paljolti ei-kielellisistä seikoista, kuten Valko-Venäjän aseman muutoksesta Euroopan kartalla (sen lähentymisestä Venäjän suuntaan tai integroitumisesta eurooppalaiseen yhteisöön), talouselämän vapautumisesta ja nuorison mielialoista. On todettava, että osa nuorista on

viime vuosina valinnut aktiiviseksi kielenkäytön välineeksi nimenomaan valkovenäjän kielen ottaakseen etäisyyttä valtaan tai vastustaa virallista politiikkaa.

Lisäksi tasavallan poliittiset voimat näkevät kielen edelleen omien ideaaliensa ja periaatteidensa toteuttamisen välineenä. Kiihkeiden kiistojen kohteeksi joutui, valkovenäläistä professori L. Šakunia lainatakseni, ”kielen kaikkein harmittomin elementti” eli oikeinkirjoitus. Valkovenäjän oikeinkirjoitus eroaa kaiken kaikkiaan pohjautumisessaan foneettiseen äänneasuun. Aikanaan Vuk Karadžićin serbian kirjoitusasua varten formuloima periaate ”kirjoita, niin kuin puhut” otettiin käyttöön myös valkovenäläisten oikeinkirjoituksen standardisoiijien parissa.

Nykyvalkovenäjän normit ovat kuitenkin nuoria (ne ovat muotoutuneet 1800-luvun keskivaiheilta alkaen) eivätkä ne ole yhteneviä. Se kielellinen standardi, joka muotoutui luonnostaan 1900-luvun alkuun mennessä, sai vahvistuksen useissa kieliopeissa, ennen kaikkea Bronislau Taraškevitšin kouluja varten laatimassa kielio-pissa. Teoksen ensimmäinen painos on vuodelta 1918. Yhtenä esimerkkinä tällöin käyttöön otetuista oikeinkirjoitusnormeista voidaan mainita pehmeän merkin käyttö osoittamaan suppeiden sibilanttien assimiloivaa pehmeyttä (esim. *звер* [ven. зверь; ’eläin’], *сьнег* [ven. снег; ’lumi’], *песні* [ven. песни; ’laulut’], *шэсьць* [ven. шесть; ’kuusi’] jne.).

Tämän jälkeen vuonna 1933 Valko-Venäjän Sosialistisen Neuvostotasavallan (eli Neuvosto-Valko-Venäjän) hallitus suoritti oikeinkirjoitusuudistuksen, jonka päämääränä oli lähentää toisiinsa valkovenäläisen ja venäläisen kirjoitusasun normeja. Uuden oikeinkirjoituksen mukaisesti (kansan parissa se sai haukkumanimen *narkomovka*, joka oli johdos sanasta *narkom* eli kansankomissaari) edellä esitetyt sanat kirjoitettiin jo ”lähes venäjäksi”: *звер*, *снег*, *песні*, *шэсьць*. Vuodesta 1934 valkovenäjän normi oli olemassa kahtena varianttina: *narkomovkana* ja *taraškevitsana* (Taraškevitšin nimestä johdettuna). Ensimmäistä varianttia käyttivät kaikki Valko-Venäjän SNT:n

valtiolliset laitokset (valtioelimet, kustantamot, tiedotusvälineet jne.), kun taas toista käyttivät oppositiovoimat (pääasiassa maanpaossa). Kun Neuvostoliitto hajosi, *taraškevitsa* ”nousi maan alta” ja sitä alettiin käyttää tasavallassa aktiivisesti *narkomovkan* rinnalla. Tämä sai aikaan lisäsekaannusta jo muutenkin horjuvaan kielen normiin. Lisäksi osoittautui, että nämä kaksi valkovenäjän kirjakielen varianttia olivat kulu-neina vuosina ehtineet eriytyä oikeinkirjoituksen yksityiskohtien lisäksi myös foneetiikan, morfologian, sanaston ja syntaksin osalta. Käytännössä ne muuttuivat kahdeksi erilliseksi standardiksi (ks. Klimau 2004). Esittelen tätä vertaamalla seuraavia variantteja:

<i>narkomovka</i>	<i>taraškevitsa</i>	venäjää	merkitys
калона	калёна	колонна	kolonna
маналог	маналёг	монолог	monologi
газета	газэта	газета	sanoma-lehti
міфалогія	міталёгія	мифология	mytologia
орган	ворган	орган	elin
клас	кляса	класс	luokka
знешні	вонкавы	внешний	ulkoinen
праэнт	адсотак	процент	prosentti
з Мінска	з Менску	из Минска	Minskistä
у палях	у палёх	в полях	pellolla
пасля вайны	после войны	па вайне	sodan jälkeen
там жа	тамсама	там же	s a m a s s a paikassa

On selvää, että *taraškevitsalla* määritelty standardi etäännyttää valkovenäjän kieltä venäjän kielestä ja lähentää sitä puolaan, läntisen naapurimaan kieleen. Ei ole vaikeaa nähdä tässä myös tiettyä ideologista piilotekestiä. Niinpä pitkällisten keskustelujen jälkeen vuonna 2008 otettiin käyttöön uusi versio valkovenäjän oikeinkirjoitus- ja välimerkkisäännöistä, joka pääosin vahvistaa ”venäläismielisen” normituk-

sen. Lain mukaan näiden sääntöjen tulee astua voimaan syyskuussa 2010.

Tästä huolimatta monille valkovenäläisille *taraškevitsalla* on edelleen oma viehätyksensä. Jos valtion puiteissa onkin täysin mahdollista ottaa käytäntöön lain edellyttämät oikeinkirjoitusta koskevat ja muut normit, niin suhteessa avoimeen informaatiotilaan, Internetiin, tällainen sääntely on sangen ongelmallista.

Esimerkistä käy erikoinen katkelma Sjargei Jazerskin esseestä, joka on kirjoitettu *taraškevitsalla* ja ladattu vuonna 2008 valkovenäläiselle sivustolle (www.pravapis.org/art_mova_jazierski.asp). Hengeltään se muistuttaa kovasti aiemmin mainitun Vatslau Lastouskin tyyliä:

Беларуская мова дазваляе мне глыбей, больш аптымiстычна ўспрымаць Сьвет... Слова лучыць рэчаіснасьць з маёй сьвядомасьцю і падсьвядомасьцю, дзе захоўваецца памяць продкаў (...) Я ў шлюбe з жанчынай, бо з-любiўся зь ёю. Расейскае слова “брак” аднаго караня са словам “браці”. Узяў дзяўчыну, узяў пугу (...) Я кажу слова маці, бо яно гучыць мякка, ласкава. Слова маці не стасуецца з бруднай расейскай лаянкай, дзе яно гучыць рэзка, як пуга: мать!! (...) Сьпяваць на беларускай мове лягчэй, чым на польскай і расейскай мовах...”.

Valkovenäjän kieli mahdollistaa sen, että voin kokea maailman syvemmin, optimistisemmin... Sana yhdistää todellisuuden tajuntaani ja alitajuntaani, jossa säilyy esi-isien muisti. (...) Olen “шлюбe” naiseen, koska “любился” häneen. Venäläinen

Lähteet

- Bieder, Hermann (1995), Soziolinguistische Aspekte der weißrussischen Sprache. – *Zeitschrift für Slawistik* 40, 398–414.
- Klimau, Ihar (2004), Dva standarty belaruskai litaraturnai movy. – *TERRA ALBA. 3. Mova i sotsyum*. Pad red. Ja.Ja. Ivanova. Mahiljou. 102–144.
- Korjakov, Ju.B. (2002), Jazykovaja situatsija v Belorussii. – *Voprosy jazykoznanija* 2, 109–127.
- Lastouski, V. (1991), *Što treba vedats kažnamu belar-*

sana *брак* on samaa perua kuin sana *братъ*. Otin tytön, otin ruoskan. (...) Sanon sanan *маці*, koska se kuulostaa pehmeältä, lempeältä. Sana *маці* ei sovi yhteen likaisen venäläisen kiroilun kanssa, jossa se kuulostaa jyrkältä, kuin ruoskan isku: *мать!!* (...) Laulaminen on helpompaa valkovenäjän kielellä kun puolaksi tai venäjäksi.

Nämä valkovenäjän kielen ”sisäiset” ongelmat monimutkaistavat muutenkin kaikkea muuta kuin yksinkertaista sosiolingvististä tilannetta Valko-Venäjällä. Se on dynaaminen ja muuttuva. Älkäämme unohtako, että maailmassa tapahtuvat globalisaatioprosessit johtavat objektiivisesti pienten kielten käyttöalan jatkuvaan supistumiseen ja jatkossa niiden täydelliseen häviämiseen. Se, että kieli muuttuu kommunikaatiovälineestä vain kansallisen itseidentifikaation välineeksi, on yksi askel tällä tiellä. Samaan aikaan ”suuret” kielet laajentavat käyttäjäkuntaansa. Prosessi on lähes sama kuin talouden makrotasolla: rikkaat tulevat rikkaammiksi ja köyhät köyhemmiksi. Venäjän kieltä ei tietenkään voi tässä suhteessa verrata englannin kieleen, mutta monille miljoonille se on ”köyhien englantia” ja toimii kansojen välisen kommunikaation välineenä. Tässä mielessä sen asema on luja. Mitä taas tulee valkovenäjän kieleen, niin sen tulevaisuudennäkymät ”suuren veljen” naapurissa eivät suoraan sanoen ole kadehdittavat.

*Venäjän kielestä suomentanut
Anelma Lammi*

- rusu*. Vyd. 3-e. Mensk.
- Metškovskaja, N.B. (1994), Jazykovaja situatsija v Belarusi: etnitšeskije kollizii dvujazytšija. – *Russian Linguistics* 18: 3, 299–322.
- Tšernjavskaja, Julija (2007), Belorus o sebe. Etnitšeski obraz belorusa v skazkah. – *Die Welt der Slaven* LII, 312–333.
- Zaprudski, Sjarhei (2003), Belaruskaja mova u jaje kantaktah z rasijskai: u tsiskah adnimalnaha bilinhvizmu. – *Lëtõpis* 50: 1, 73–94.